

Zmago Šmitek, Poetika in logika slovenskih mitov: Ključi kraljestva [The Poetics and Logic of Slovenian Myths: The Keys to the Kingdom]. Ljubljana: Študentska založba, 2012, 390 strani, ilustracije.

Zmago Šmitek je eden osrednjih raziskovalcev primerjalne mitologije v Sloveniji. Zdaj že desetletja primerja slovenske ljudske bajke in pripovedke z miti iz bolj celovitih bajeslovij širom sveta in s tem kaže na vpetost slovenske folklore v svetovno mitološko dediščino. Za nameček kljub pomislekom o smiselnosti takega početja skuša na podlagi teh primerjav rekonstruirati izvorno celovitost slovenske mitologije, pri čemer pa se mojstrsko izogiba nacionalistično obarvanim ideološkim motivacijam, ki tovrstne projekte pogosto temačno spremljajo. Po njegovi odlični *Kristalni gori* s konca devetdesetih in njeni poznejši razširitvi v *Mitološko izročilo Slovencev* sedem let pozneje smo lani, ponovno pri Študentski založbi, končno dobili še dolgo pričakovani drugi del uspešnice: ta zbira tematike pobegle prvi monografiji in Šmitkov pogled na slovensko mitologijo dopolnjuje z uvidi, do katerih se je z raziskavami prikopal v desetletju od izida prejšnje knjige.

Za razliko od *Mitološkega izročila Slovencev*, ki se je, kot se za pionirsko delo spodobi, svojega področja lotevalo skrajno metodično, pokrivajoč vse od mitov o začetku sveta prek herojskih ciklov pa do specifičnih ljudskih vraž, *Poetika in logika* deluje bolj kot zbirka med seboj nekoliko manj tesno povezanih zapisov, od katerih vsak pokriva po en še neobdelan problem na zdaj že samozavestno vzpostavljenem področju. Prvi dve poglavji tako v svetovni kontekst vpneta slovenske vraže in običaje povezane z drevesi in kamni, sledijo jima štiri poglavja, od katerih vsako prerešeta pomen po enega domačega boga ali heroja – Svarožiča, Kresnika, Kralja Matjaža in Zelenega Jurija – sklop pa sklene široka metodična primerjava med slovensko in indijsko mitologijo, ki avtorjevo poanto o vpetosti slovenske mitologije v širšo indoevropsko, zveže v finalni argumentativni vozle.

Prvo poglavje nam tako pokaže, kako smiselne se v svetovnem kontekstu pokažejo navidez naključne in muhaste vraže o kamnih, na katere naletimo na različnih delih naše domovine. Kamni so skoraj vedno predmet čaščenja, pa naj se imenujejo božji, hudičevi ali angelski. Ljudska domišljija kamne očitno dojema kot strjene točke zgoščitve svetega dojete v vsej primitivni ambivalenci tega pojma: sveto je obenem nevarno, potencialno uničujoče, a če znamo njegovo moč pravilno kanalizirati, tudi vir koristi ali zaščite pred nevarnostjo istega izvora. Kamni so tako pogosto dojeti kot sledovi delovanja ambivalentno nastrojenih nadnaravnih bitij, od velikanov prek hudiča pa vse do Jezusa in Svetega Petra: včasih so jih čarobne kreature tja vrgle, včasih pa so jim magične lastnosti vtisnile zgolj tako, da so v njih pustile svoje stopinje. Tudi kadar je izvor kamna navidez zel, se pravi izrecno poimenovan kot hudičev (to zna sicer biti zgolj vpliv krščanskega razslojevanja svetega na dva moralno nasprotna pola, kar pri pristno poganskih verovanjih pogosto ni primer), je moč iz njega dobiti kaj koristi in tako so čudodelni kamni pogosto uporabljani kot viri pridobivanja ljubezenskega objekta, potomstva ali denarja. Kamni so v ljudskem verovanju dojeti tudi kot točke prehoda iz enega kozmičnega nivoja na drugega ali pa kot ostanki njihove nekdanje povezave: pod kamni tako vodi pot v podzemlje, često so interpretirani kot ostanki gromovnikovega streljanja po htonski kači, svetovna gora (ki se pri nas občasno imenuje »Beli kamen«) pa služi kot os povezave neba, zemlje in podzemlja. Kamni torej, če svojo teoretsko skodelico tu poleg pristavi še sam recenzent, v osnovi služijo predvsem kot mejniki; kot amoralni označevalci ločitve, a tudi povezave kozmičnih

nivojev med seboj in so nabiti s sveto energijo, ki takim točkam pritiče. Vsekakor bi si bilo za dodatno osvetlitev te tematike zanimivo natančneje ogledati še mitologijo za grškimi hermi, kupi kamenja na razpotjih, kjer so stari Grki častili Hermesa kot boga prehodov, popotovanj in trgovanja (in ki je vseskozi nastopal prav kot sel, potujoč med nebom in zemljo) kot tudi zanimive južnoameriške zgodbe o Sanpedru, kjer glavni lik neumeščeno roma med vicami, peklom in nebesi, dokler se na koncu ne ustali kot kamen mejnik na prehodu med posameznimi kozmičnimi sferami.

Drugo poglavje Šmitkove knjige se loteva simbolike dreves, ki deloma igrajo podobno vlogo amoralnih označevalcev kot kamni - v mitski obliki lahko kot kozmična os povezujejo različne kozmične nivoje; pogosto služijo kot spominski ostanki kakega dogodka iz mitske preteklosti ali pa zrastejo na grobu umrlega; zasajajo se na razpotja in tvorijo naravne mejnike (dvojni pomen hrvaškega izraza »grana« naj bi izviral prav iz te povezave); pod njimi pa se lahko izvajajo prisege, sodbe in drugi zavezujoči pravni akti. Toda ker so drevesa vendarle po svoji navpični osi in organski rasti bolj sorodna človeku kot gluhi kamen, je zanje rezervirana še cela vrsta drugih funkcij: drevo, pod katerim se rodi otrok, postane njegova botra, če pa je zasajeno ob otrokovem rojstvu, služi kot njegov dvojnik in umre z njim ali pa je mogoče prek njega njegovemu človeškemu *doppelgangerju* škodovati. V drevesih lahko bivajo tudi duše umrlih, na grobovih katerih rasejo, v obredih pa sme drevo zastopati mitološko bitje, kot to velja za brezo Zelenega Jurija ali za Atisov in Adonisov bor. Čeprav so drevesa že od nekdaj razvrščena po svoji škodljivi ali zdravilni moči ali celo zmožnosti obrambe hiše pred strelo, pa so zlasti v okviru prevlade krščanstva klasificirana na zla in dobra glede na svojo povezavo z dogodki iz evangelija: blagoslovljena so tako drevesa, ki so nudila zatočišče sveti družini, prekleta pa tista, ki so jih zavrnili; ki se jim niso marala prikloniti ali pa ki si jih je za vešala izbral Juda Iškariot. Še posebej je zanimiv sinkretizem poganskega in krščanskega v zgodbi o desetnici, kjer nesrečnici zavetje ponudi edino trepetlika, ki je prekleto drevo v okviru krščanskih razlag. Ker je tudi desetnica prekleta, jo lahko sprejme edino drevo s podobno usodo, skupaj pa odpirata ambivalentni vidik svetosti v njenem spoju s prekletstvom: tako trepetlika kot desetnica sta prekleti, brezkoreninski, nerojeni, neplodni in od ostalega sveta odrezani bitji, ta status pa jima odpira pot tako do blagodejne kot eksplozivne razsežnosti nadnaravnega.

Tretje poglavje je zaradi dvoumnosti materiala eno najbolj spekulativnih, saj skuša iz raznoterih drobcev slovenskih vraž, bajk, pesmi in običajev rekonstruirati enoten lik sončnega boga, znanega bodisi pod imenom Svarožič bodisi Radogost - ni pa izključena niti povezava s Kresnikom -, ki ob pomladnem slavlju kot gost iz daljne dežele prihaja v lokalno skupnost, se bori z mitskim nasprotnikom in si občasno izbere tudi eno od deklet za nevesto. Šmitek tu vleče paralele celo s tako daljnimi kulturami indoevropskega porekla, kot sta Iran in Indija, in čeprav je prevladujočemu motivu junaka življenja, borbe z zlom in božanske poroke težko oporekati, se ta zdi skoraj preveč ohlapen za izkaz konkretnega skupnega izvora. Omenjeno poglavje kljub temu postreže z neverjetnim bogastvom mitov in običajev na dano tematiko in je vredno branja tudi, če pristanemo na neutolažljivost njihove fragmentarnosti. Drobci imajo navsezadnje tudi brez skupne celote, ali celo prav zaradi njene odsotnosti, svoj fragmentarni čar.

Četrto poglavje se osredotoča na bajke, ki so se skozi tisočletja razrasle okrog slovenskega gradu Vurberk, zgrajenega na hribu, ki tvori naravno ločnico med reko Dravo, močvirnato dravsko nižino in gorami, in med katerimi se kot eden najpogostejših *leitmotivov* ponovno ponavlja mitem Kresnikove rešitve svoje neveste iz krempljev zmaja,

občasno s pomočjo brata Trota. Gre za klasičen motiv zmage junaka nad zmajem, ki skupaj z žensko osvobodi tudi vodo ali žetev: motiv, ki običajno obeležuje začetek obdobja večjega izobilja v naravnem ciklu. Kar pri mitskih drobcih na dano temo, ki jih navaja Šmitek, izstopa kot nenavadna najdba, je neizbežna sorodnost heroja in njegove pošasti, ki ponekod vodi celo do ambivalentnih bajk, v katerih junak nastopa kot lastni temačni nasprotnik ali pa se po zmagi nad zmajem sam spremeni v plazilca in zamaši vodni izvir. V tem poglavju posebno pozornost vzbuja tudi Šmitkovo umeščanje mitske zgodbe v zelo konkretno pokrajino (hrib kot bivališče nebeškega junaka; močvirje kot skrivališče htonske pošasti, bližnji griči kot mesto doskoka bežečega dekleta, reka kot izvor zajezone vode, jarki in brazde kot sledovi premaganega zmaja) in iskanje paralel med mitsko interpretirano topografijo in lokalnimi toponimi, zgovorna pa je tudi njegova opazka o zgostitvi mitov na določenem predelu zaradi statusa slednjega kot naravnega mejnika, saj prav v take pokrajine ljudska domišljija najlažje vloži predstave navdahnjene s sveto-nevarnim statusom prehodnega in razločujočega.

Peto poglavje dodobra obdela obrede, pesmi in zgodbe povezane z Zelenim Jurijem, večno popotnim božanstvom, ki se iz daljne dežele, včasih interpretirane kot onstranstvo, spomladi vrača v lokalno skupnost in naravi prinaša novo življenje. Šmitek pokaže na znane paralele Zelenega Jurija z drugimi pomladnimi božanstvi po Evropi, kakršni so angleški Jack-in-the-Green, pa tudi starogrška Perzefona in Dioniz, ki polovico leta preživita v podzemlju ter se med žive vrneta šele spomladi. Morda najbolj zanimiva je Šmitkova primerjava Jurija z desetnico in desetimi bratom ter prekletimi liki krščanskega izročila, kakršen je večni Žid Ahasver in ki so prav tako obsojeni na večno, brezdumno romanje po svetu. Jurij si z njimi to usodo deli z vsemi njenimi tragičnimi in celo grozljivimi elementi (Šmitek navaja pesmi o njegovih utrujenih in blatnih nogah, pri čemer pesmi ne manjka rahlo strašljive dimenzije mrtveca, ki se vrača med žive; kot tudi pesem o kolaču, zaradi zaužitja katerega ne sme domov in vnos katerega v hišo bi za dom pomenil uničenje), vendar pa Jurij za razliko od moraličnih likov preketih v bipolarnem okolju uradnega krščanstva ohrani skupaj s temačnimi tudi vse svoje pozitivne, novo življenje prinašajoče lastnosti.

Šesto poglavje je najobsežnejše v celotni knjigi in natančno obravnava slovenske herojske mite, predvsem tistega o Kralju Matjažu. Zanimive so vzporednice, ki jih Šmitek povleče s sorodnimi spečimi mitskimi vladarji po vsej Evropi, od češkega Venceslava prek italijanskega Friderika pa do najverjetneje najstarejšega britanskega Arturja, ki si vsi delijo usodo zlatodobnih kraljev, ki zaprti v goro ali na otok čakajo ponovne vrnitve med svoje ljudstvo, skupne pa so jim tudi nekatere dogodivščine za časa življenja, kot je reševanje družice iz krempljev ugrabitelja. Zgovorno je, da si Kralj Matjaž z nekaterimi drugimi sorodnimi vladarji deli tudi ambivalenten status: po nekaterih legendah je bil dober vladar, ki nas bo na koncu časov popeljal v novo zlato dobo, po nekaterih pa izzivalec Boga, ki je v goro zaprt za kazen in se bo med nas vrnil kot morilski Antikrist pred Poslednjo sodbo. Poglavje vsebuje tudi natančno primerjavo Matjaža s kraljevičem Markom, ki prav tako reši dekle iz turškega ujetništva in ki mu lahko meč celo po smrti vzame le tisti, ki je tega vreden, oba junaka pa nastopata tudi v drugih med seboj zamenljivih ljudskih bajkah. Poglavje Šmitek sklene s spekulacijo o Levstikovih virih za Martina Krpana in navede številne sorodne like iz slovenske folklorne (Löl Kotlič, Peter Klepec, Hudi Kljukec), ki se vsi borijo z močnim tujcem, povečini prav tako na dunajskem dvoru, in si za nagrado ob zmagi izprosijo le pravico do prostega trgovanja in oproščenosti davkov, zanimivo pa je, da njihova telesna velikost variira vse od orjakov do majcenih možicljcev.

Zadnje poglavje temo o vpetosti slovenske mitologije v širši okvir pripelje do skrajne točke s primerjavo slovenskih bajk in običajev z indijskimi, pri čemer pa Šmitek že uvodoma poudari, da bi bilo tu iluzorno verovati v eno samo enotno indoevropsko mitologijo, ki se je nato širila po celotnem ozemlju nekdanje domovine praindoevropejcev, pač pa da gre očitno za precej bolj dinamičen proces, kjer so drobci motivov migrirali in se na različne načine vsajali v lokalno folkloro. Neizpodbitne podobnosti med obema oddaljenima ozemljema, na katere pokaže Šmitek, segajo vse od idej o stvaritvi zemlje iz zrna peska z dna morja prek kozmoloških predstav o kozmičnih gorah in drevesih, na vrhu katerih sedi gromovniški bog, na njenem dnu pa kača, ki tudi v realnem okoljskem svetu preži v duplinah dreves, votlinah, gorah in jezerih, in ki jo je priporočljivo ne razjeziti; pa vse do konkretnih pripovedi o borbi nebeškega boga s kačo za osvoboditev neveste, žita ali vode ter njene posvetnejše variante junakove rešitve deklice, ki jo je ugrabil tujec izza meje znanega sveta. Indijski in slovenski prostor si delita tudi zamisli o legi zemlje na glavi ali hrbtu kake živali; mite o antropomorfizmu gora, ki so svojo trenutno obliko dobile po taki ali drugačni značajsko motivirani bajeslovni epizodi; ter idejo o prvih prebivalcih sveta kot velikanih in naših naslednikih kot degeneriranih palčkih. Čeprav na mnoge od teh motivov lahko naletimo tudi izven prostora indoevropskega kulturnega vpliva in bi jih tako lahko imeli bodisi za še starejšega izvora bodisi za nekakšne strukturne stalnice človeške mitološke zavesti, pa primerjave vsekakor jasno pričajo o plodnosti razlage slovenskih bajeslovnih drobcev v širšem geografskem kontekstu.

Šmitkova knjiga se tako izkaže za nepogrešljivo zakladnico mitološkega materiala potrpežljivo nabranega iz vseh koncev sveta in zloženega v smiselne motivne sklope, ki nas osupnejo s svojimi jasnimi formacijskimi pravili in strukturnimi sorodnostmi ter nas silijo da bi tudi sami vdihnili še več smisla tem na prvi pogled muhavim zgodbam. Vsak Šmitkov esej pomeni novo razodetje medsebojnih ujemanj in sorodnosti svetovnih mitologij, z odprtostjo svojega podajanja pa vedno pušča prostor za raznotere teoretske razlage in materiala nikdar ne posiljuje z vnaprejšnjimi, pretirano poenostavljenimi ideološkimi vzorci. Obe Šmitkovi knjigi, *Poetika in logika slovenskih mitov* ter *Mitološko izročilo Slovencev* sta skupaj dragocen in domala neizčrpen vir za študij primerjalne mitologije in vsaj ta recenzent vsekakor srčno upa, da se jima ob svojem času pridruži še kakšna.

Izar Lunaček